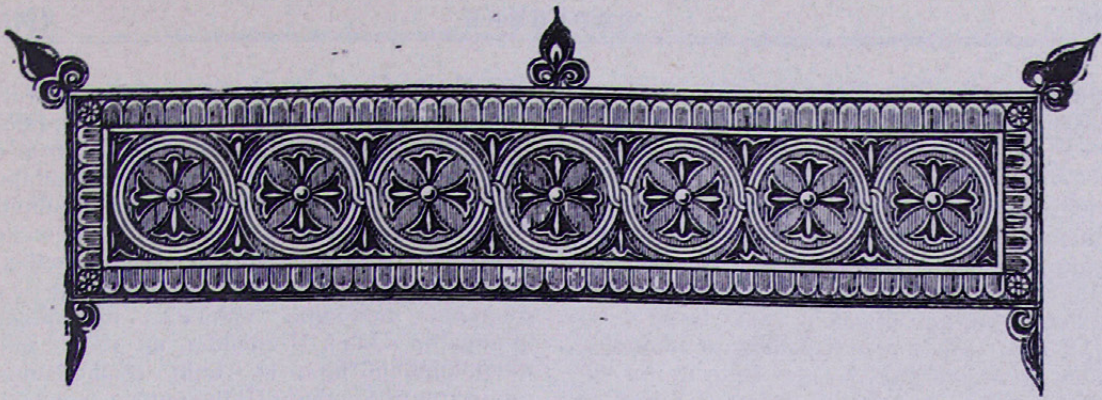

ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

Հայաստան աշխարհքը շատ վախտ էր նեղության, ավերման տակ ընկել, ամա էս ամենիցը անց կացավ: Սար ու ձոր դառել էր գողի, ավազակի բնակարան: Ամեն կողմից Պարսիկք է՛նպես ոտը բարձրացրին հանկարծ, որ էլ դեմ կենալու ճար չկար:

*
* *

Ո՞վ չգիտի, որ էս հաղադին, ինչ ժամանակ Հասան-խանը արևմտից, Աբաս-Միրզե՛ն արևելքից՝ ավազակի պես հանկարծ էկան, մեր սահմանը (սևոր) կոխեցին, մեր կողմը ամենևին խաբար չունեին: Ընչանք Ռուսք իրանց գորքը կհավաքեին, Ղզլբաշը կարող էր սաղ Վրաստան ոտի տակ տալ, եթե Հայք չէին ամեն տեղ նրա ճամփեն կտրել: Միայն **Ներսես** ու **Գրիգոր** եպիսկոպոսաց, **Մատաթովի** ու **Բեհբուդովի** արածը բավական է, որ աշխարք իմանա, թե ի՞նչ հոգի ունեն էն ժամանակը մեր ազգը: Առաջինը՝ խաչը ձեռին՝ Հայոց քարոզում, գորք էր հավաքում, որ գնան, արին վեր ածեն իրանց ազգի համար. երկրորդը՝ Երմալովի խնդրքովը եպիսկոպոսության շորերը փոխած, չերքեզի շոր հագած, յարաղ, ասպար կապած, որ Թիֆլիզու Ղազախ, Բոռչալվի միջովը չէր անց կենում, հենց իմանում էր խալխը՝ թե իրանց փրկիչն էր գալիս:

*
* *

Երևան թեևն տվեց, երբ Ռուսաց գորքը իր մեջը մտան: Էջմիածնի խնկի, մոմի հոտը ու

զանգակների ձենը երկինքը հասավ: Քաջահալթ հսկայն, կոմսն Երևանի, Տոբիթա հրեշտակ Ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռիցը բռնած մտավ Վաղարշապատ, որ Եփրեմ կաթողիկոսի սուրբ աչքին լիս տա ու առողջություն: Էն ժամանակվան խաղերը որ հանել ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աշխարքին վկայություն տալ՝ թե Թուրք ու Հայ հենց իմացան թե Աստված վեր էկավ իրանց համար:

*
* *

Սրբազան Ներսեսի խաչի՛ն դուրբան
գնամ,
Հոգևոր Եփրեմի տիրոջն դուլ դառնամ,
Սուրբ Գեղարդն մեռոնի գորքն մայրում
էլան.
Թշնամին քոռացալ. Հայքն ուրախա-
ցան.
Հայ ազգի աղոթքը երկինքը հասան:
Անաստալած՝ Հայից ձեռք քաշի՛,
կորի՛:
Անհրա՛վ՝ Հայերի արիմն մի՛ խմի. միտք
արա՛ և այլն:

*
* *

Կարելի է՝ աշխարհք աշխարհքով դիպչի, ազգեր գան ու էլ եղ ոչնչանան, բայց քանի որ Հայի շունչն ու լեզուն՝ կա, ե՛րբ նրանց մտքիցը կերթա էն ավետալից սհաթը, որ իշխանն Վարշավի, գեներալն **Գրասովսկի** մեր անմահ Ներսեսին հետըները՝ խաչ ա-

վետարանի ձեռնին՝ մտան բերդը, որ Հայոց աշխարհի ազատության տունը կատարեն:

* *

Էս միջոցին էր՝ որ Ներսես սրբազանը Սահակ աղի ձեռնիցը բռնած՝ ընկել էր բերդերի, բաղանների գլուխն ու հենց գիտեր՝ թե երկնքիցն ա երևանու դաշտին մտիկ տալիս. նոր ըլի դրախտը նրա աչքի առաջին բաց էլել. նոր ըլի ջրհեղեղը դադարել, նոր ըլի որդին միածին վեր էլել, որ իր արդար, սիրելի Հայոց ազգին փրկություն բերի: Անց կացած ժամանակները երազի պես էին նրա աչքի առաջին կանգնել: Չէր իմանում՝ թե երևա՞ն ա տեսածը, թե Թիֆլիզ: Էն պոնախներումը, էն ձորերումն ու բաղերումը՝ որ սև Դզլբաշի երեսի էր նրա աչքը սովորել, Ռուս էր տեսնում ցրված, նստած. ո՞վ չէր տեսածը երազ համարիլ, լա հրաշք: Էս մտածմանց մեջը խրված՝ էն թանձր ունքերի տակիցը իր հոգեկից աչքը Զանգվի վրա էր քցել ու մնացել վերացած, գավազանի վրա թիկզը տված, որ մեկ քաղցր ձեն ետևիցը որ «հայ սուրբ ջան» չասաց ու ձեռն՝ առաջ դռնին, հետո երեսին չկպցրեց. քաջաջան հովվապետը մնաց ուշազնաց: «Հայր սուրբ ջան՝ սրբազան տեր՝ ա՛խ, էս ի՞նչ օր ա», մեկ ձեն էլ մյուս կողմիցն էկավ ու մյուս ձեռք բերան ընկավ: «**Մմբաթով ջան, Երուսաղեմսկի ջան՝** որդիք, թաղեցե՛ք ինձ այսուհետև ձեր ձեռովը, թե որ մեկ քանի օր էլ Աստված ինձ կյանք պետք է տա, թող էն դուր համար տա, որ էս էրված արտիս մորազը կատարեմ, մեր խեղճ, ցրվյալ ազգը՝ էլ եղ իրանց աշխարհը բերեմ: Էս մեկ բանն էլ թո՛ղ էս կարոտ աչքս տեսնի, հետո, ա՛խ՝ հետո Հայաստանի սուրբ հողի տակը մտնիմ: Խնդրեցե՛ք, խնդացե՛ք, խրեղացե՛ք, խնդրեցե՛ք՝ ո՛րդիք ջան, որ ձեր ծերունի հոր էս մեկ խնդիրն էլ Աստված լսի, էլ ուրիշ բան չեմ ուզում: Հայաստան, Հայաստա՛ն՝ տո՛ւր ինձ քո սիրտը, տո՛ւր ինձ գերեզման, էլ որ նոր ազգեր թե գան ու երթան, ա՛խ չի՝ մոռանաս քո սև դառն օրվան նեղությունն, տանջանքն, կա՛ց ու զգաստացի՛ր, քո խեղճ որդոցը սիրով պահպանիր, էլ քո գավալը գերի մի՛ քցիր, սուրբ հողդ իմ երեսս՝ ընտիր Հայաստան, աթոռ Աստուծո՛ւ տուն Արշակունյան»:

(Խաչատուր Աբովյան, Վերք Հայաստանի, Երևան, 1959 թ., էջ 136, 137, 198, 199, 200, 202—203):

* *

..Ներսեսի հոչակն օրեցօր մեծանում էր և համբավ էր ստանում նաև օտար տերությանց աչքում: Այդպես ահա 1811 թվի

վերջերին նա պանակե խաչ ստացավ Ռուսիո կայսրից. իսկ երբ աթոռային կալվածների վերաբերությամբ հրովարտականեր առնելու համար 1812 թվին նա գնաց Թավրիզ Աքբաս-Միրզայի մոտ, հանդիսավոր ընդունելություն ստացավ և քանի մի ամսվանից հետո հաջողությամբ վերադարձավ Էջմիածին: Ներսեսի խաղացած դերն աչքի էր զարնում ամենքին: Օրինակ, անգլիացի կրոնավոր Հենրի Մարտինը, որ 1812 թվի սեպտեմբերին հյուր էր եղել Էջմիածնում, գրում է այդ մասին՝ «Մենաստանս այս կամ լավ կա ասել՝ ընդհանուր ազգ Հայոց են ընդ իշխանութեամբ Ներսեսի՝ միոյ յարքեպիսկոպոսաց անտի, քանզի պատրիարքն եփրեմ է անուանակիր ևեթ, և ի բազում եղանակս տարոյ յանկողնի հիւանդութեան, տեսանի և ալլն»:

* *

Սինդակալն կառավարությունը ձեռքն առնելու օրից, դեռ Դանիելի ժամանակ, Ներսեսն աշխատում էր վերականգնել Էջմիածնի վանքում Սիմեոն կաթողիկոսի շինած ժառանգավորաց դպրոցը: Այս մասին Աքբաս-Միրզայի հաճությունն էլ առնելով, նա սկսեց շրջակա գյուղերից երեխայք ժողովել ուսուցանելու համար, բայց շարունակվող ռուս-պարսկական պատերազմը և երկրի անապահով դրությունը, մեծամեծ արգելքներ հառաջ բերելով, հետաձգել տվին Ներսեսի ցանկության իրագործումն մինչև 1813 թվականը, երբ, վերջապես, փոքր-ինչ ազատ շունչ քաշելով, կարողացավ նա կառուցանել յուր մտադրյալ դպրոցի շինությունը:

* *

Ներսեսը, ընդհանրապես, պնդում էր, թե որովհետև «Էջմիածին է տեղին հաստատեալ՝ հիմնեալ և սրբեալ շէրկնուստ քառ տեսեան Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի և է Աթոռ նորա», վասնորո կվալելէ, որ ազգի մեջ լույսը այստեղից տարածվի և ոչ թե արտաքուստ գաւ:

* *

Ներսեսը շինեց Էջմիածնում 50 ժառանգավորաց դպրոց: Ներսեսը ինքն էլ շուտով համոզվեց, որ Էջմիածնի դպրոցը միայնակ չէ կարող բավականություն տալ ընդհանուր Հայոց ազգին. հետևաբար կարևոր էր որ թեմերումն էլ ուսումնարաններ բացվին:

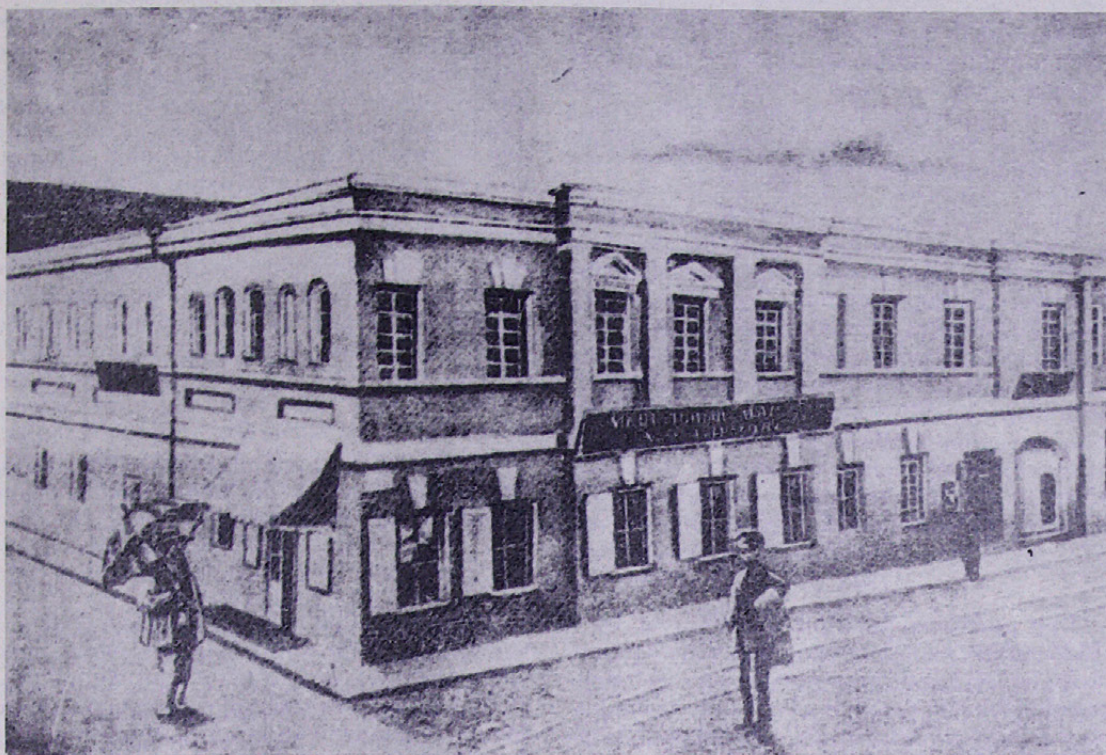
* *

Իրաց այդ դրության մեջ հայ հոգևորականությունը տգետ էր, ըմբոստ, անպատ-

կառ, ոչ յուր կարգը և ոչ պատիվը ճանաչող: Եկեղեցիքը թալանված, ազգային եկամուտները հափշտակված:

Ազնվականք և իշխանականք—անուսք, գողոզք յուրյանց ցեղական ծագմամբ, բայց

լի, ապա օգնության կհասնեն Ռուսաստանի, Տաճկաստանի ու Հնդկաստանի հայք. ռուսաց տերությունը ևս չի զլանալ մի ձշմանվոր գումար տալու հօգուտ ժողովրդական յուսավորության ձեռնարկած գործին, և այդ-

Թիֆլիսի հայոց Ներսիսյան հոգևոր դպրոցը

զագրելի վարք ու բարքի տեր, կեղեքիչք և հարստահարիչք ուսմիկների ու տկարների:

Ժողովուրդն ընկղմած խավարի մեջ, բարոյապես ընկած, օտարամոլության հակված, խղճալի և ցավալի դրության մեջ:

Այսպիսի դրությամբ տեսավ Ներսեսը յուրյան հանձնված Վրաստանի թեմը, որ այն ժամանակն էլ արդեն բավական ընդարձակ էր և Գանձակից մինչև Սև ծովն էր տարածված:

*
* *

Մնում էր հուսալ հասարակության համակրության վրա, և այդ էլ փորձեց: Ներսեսի մտքի մեջ կազմած նախագծով՝ ուսումնարանի շինությունը կառուցանելու համար հարկավոր էր առնվազն երեսուն հազար ռուբլի: Վրաստանի թեմում, մտածում էր նա, մոտ 12 հազար հայ ծովա կա. եթե դոցա կեսը, որպես ունևոր, միանվագ մի-մի ռուբլի վճարե, կգումարվի վեց հազար ռուբ-

պիսով ուսումնարանը կկառուցվի: Ահա՛ այս մտքերը արձին անդադար կրկնում է յուր բազմաթիվ նամակագրությանց մեջ 1814 և 1815 թվականներում:

*
* *

Եվ այդպես, ուսման արժեքը գնահատող Ներսեսը անձամբ ևս կամեցավ օրինակ ցույց տալ՝ սովորելով ռուսերեն գիրն և լեզուն, որոց մեջ շարունակում էր նա կատարելագործվիլ նույնիսկ յուր կաթողիկոսության օրերում: Հայտնի է, որ ապա փոխարքա իշխ. Վորոնցովի տանը ծերունի Հայրապետը ժամերով խոսակցում էր ռուս տիկնանց հետ առանց թարգմանի:

*
* *

Աշտարակեցի Ներսեսի մտքումը հղացած ուսումնարանի համար կարևոր էր մի հոյակապ և մեծածախա շինություն, որի մեջ երազում էր նա ժողովել մոտ 800 ուսանող:

Հարկավոր էր նմանապես ապահովացնել այդ ուսումնարանը հաստատ եկամուտներով: Սակայն այդ բոլորի համար պետք եղած դրամը գումարելը գուցե այնքան դժվարություն չէր ներկայացնում Ներսեսի համար, որքան մտատանջություն էր պատճառում նորան ընտիր ու համբավավոր ուսուցիչներ գտնելու խնդիրը: Նա լավ գիտեր որ մի ուսումնարան հռչակ կարող է վայելել ոչ այնքան շինության ճոխությամբ, որքան բանիքուն վարժապետների անունով: Իսկ այն ժամանակներում Հայոց աշխարհում համբավավոր ուսուցիչների սով էր:

*
* *

Ներսեսը, ընդհակառակն, յուր ապագա դպրոցի համար որոնում էր ուսուցիչներ բուն հայ հոգևոր, մայրենի եկեղեցվույն հարազատ և հավատարիմ ու առաքինի բարոյց և վարույց տեր: Նա ուսուցչի այս հատկությունները բարձր էր դասում, քան արհեստական գիտությունները: Եվ ահա՛ այսպիսի պահանջներով արհին դիմեց յուր բարեկամաց օգնության՝ ի Պողիս, Զմյուռնիա, Մոլդավիա, Հնդկաստան և այլն:

*
* *

Երբ ուսումնարանն արդեն բացվել էր և 1826 թվին հաճոյաւոր հրապարակական հարցաքննություն էր կատարվում ներկայությամբ օտարազգի և մեր ազգի պատվավոր հասարակության, միևնույն ժամանակ Ներսեսի վաղեմի բարեկամ վրացազգի նշանավոր իշխան գեներալ Օթար Ամիրխանյանը, ոգևորված աշակերտաց ցույց տված հառաջադիմությունից, մոտեցավ ալեգարդ Արհիվույն և զգացված սրտով ասաց՝ «Դու իմ հայրենիքում մեծ լապտեր վառեցիր, լաճս ու տեսածս պարտավորություն են դնում վրաս խնդրել՝ ընդունել ինձանից Սողանյուխ գյուղում գտնվող բարեկից այգիս ի մշտական վայելումն քո ուսումնարանի»: Քանի մի օրվանից հետո վրացազգի վեհաճան իշխանի Թիֆլիզից ոչ հեռու գտնվող Սողանյուխի ընդարձակ այգին, Կուր գետի յուր սեփական թևով և մի պատվական աղբյուրով, կանոնավորապես հաստատվեց և անցավ ուսումնարանիս վարչության ձեռքը:

*
* *

Ներսեսի ցանկությունն էր յուր մտածած ուսումնարանին կից ունենալ և մի տպարան ու նման Վեներտիկի Մխիթարյանց՝ ճոխացնել մեր գրականությունը նորանոր տպագրություններով: Այդպեսով թե՛ ուսուցչական խումբը և թե՛ հառաջադեմ աշակերտները

միջոց կունենային յուրյանց գիտնական աշխատությունները հրապարակ հանել ու անուն վաստակել:

*
* *

Ներսեսի այս մտադրությանց հետ ի մտնող ծանոթ էր և համակարծիք՝ Վանից Թիֆլիզ վերաբնակված համբավավոր Գևորգ աղա Արծրունին, որ արհիվ մտերիմ բարեկամներից մեկն էր: Դեռ 1816 թվին, երբ Ներսեսը նոր ձեռնարկած էր յուր մտադրյալ ուսումնարանի շինությանը, Արծրունին առևտրական գործերով գնաց արտասահման: Պատելով Եվրոպայի զանազան քաղաքները, նա իմացավ որ Ամստերդամում Հայոց եկեղեցվո շինությունների մեջ կողպված-պահված է դեռ անցյալ դարերում բանող Ռսկյանի և Վաճանդեցվո հայ տպարանը յուր բոլոր տպարագաներով:

*
* *

Եվ ահա, Գևորգ Արծրունին գնեց Հայոց այդ բազմադարյան հին տպարանը և թերեց Թիֆլիզ Ներսեսին ընծա:

*
* *

Բավական մնալով ուսումնարանի և տպարանի հենց սկզբում ցույց տված հառաջադիմությունից և տեսնելով վարժապետաց ջանքը, ուսանողաց աշխատասիրությունը և հասարակության ոգևորությունն ու համակրությունը, Ներսեսի մեջ միտք հղացավ շտապի՝ դարձնել յուր հիմնարկությունը մի տեսակ Վեներտիկյան ս. Վազարու Վանք և բարի նախաձեռն մրցել Մխիթարյանց հետ գրականական առարկայում: Այս դիտավորությունով Արհին կամեցավ որ յուր ուսումնարանի ձեռքով հրատարակվի մի գիտնական եռամսյա թերթ՝ «Տարեգրություն Հայոց գրագիտական» անունով, այն զանազանությամբ Մխիթարյանց 1800—1802 թվականների տպած նույն անուն «Տարեգրություններից», որ ամենևին չպիտի խոսեր քաղաքական և առօրյա անցքերի մասին, այլ զուտ գիտնական բովանդակություն ունենար:

(Աղեքսանդր Դ. Երիցեան, Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցի ի Թիֆլիզ, Թիֆլիզ, 1898, էջ 9, 24, 27, 27, 31, 33 37 37, 39, 61 118, 118, 119, 131):

*
* *

Հրատարակելով այս ոգևորիչ ազգասիրական շրջաբերականը, վերեժխնդրությամբ

այլովող Ներսեսը, պատերազմի պաշտոնական հրովարտակից հինգ շաբաթ առաջ, արդեն յուր կողմից բացարձակ պատերազմ հայտնեց պարսից և մեկ ձեռքին խաչ, մյուս ձեռքին դրոշակ՝ հանդես դուրս եկավ ազգիս և կրոնի թշնամյաց դեմ: Այսօրվա միջ՝ վարդապետական համեստ վեղարի տակ Աշտարակեցին հանդիսացավ որպես քաջ զինվոր և հմուտ զորապետ, ու այդպես մնաց նա մինչև պատերազմի վերջը, միշտ ղեկավար և աջակից լինելով, ռուսաց զորքերին և սարսափ ձգելով պարսից բանակի վրա:

*
* *

Կոմս Դիբիշը անձամբ հանձնելով Ներսեսին այդ հրովարտակը, գրեց կայսեր՝ «Հայոց արքեպիսկոպոս Ներսեսը ընդունեց Բարձրագույն հրովարտակը ամենախորհիմ շնորհակալությամբ: Հրովարտակը կկարդացվի եկեղեցիներում և կհրատարակվի հայերեն լեզվով: Նա (Ներսեսը) երաշխավոր է լինում հայոց ազգի հավատարմության և ջերմեռանդության մասին և հույս ունե, որ եթե հաջողությամբ մտնենք Երևանի խանությունը, այնտեղի հայերի մոտ դեռ բավականաչափ պաշար կգտնենք, որի մասին ես էլ հավատացած եմ»:

Ներսեսը ստանալով հրովարտակը, անմիջապես տպագրել տվեց յուր տպարանում առանձին տետրակով, որ կրում էր վերնագիր՝ «Հռչակ ողորմութեան Իմքնակալի և Կայսեր ամենայն Ռուսաց Նիկողայոսի Առաջնոյ առ ազգս Հայոց որ ի Վրաստան» և հազարավոր օրինակներ ձրի բաժանեց հայոց: Տետրակի մեջ բացի հրովարտակը՝ ռուսերեն լեզվով և հայերեն թարգմանությամբ, կան տպված նաև Ներսեսի ճառը, որ պիտի ասեր ինքը հրովարտակի ընթերցանության հանդիսին, և մի շրջաբերական առ «պատուարժան առաջ երիցանց և ժամօրհնող քահանայից Հայոց ի Թիֆլիզ և ի Հայուսպար», որի մեջ պատվիրում էր նույն՝ «աւետարանել ամենայն ժողովրդեան Հայոց» կայսեր այս ողորմությունը և գալ ժողովվի նույն փետրվարի 22-ին երեկոյան Վանքի եկեղեցին, որ պիտի կատարվեր հրովարտակի հանդիսավոր ընթերցանությունը: Նշանակած օրը հանդեսը շատ փառավոր էր և Ներսեսը դարձավ յուր բազմաթիվ հոտին «Յմծագէ՛ք, ցնծագէ՛ք» բացականչությամբ սկսված սրտառույ ճառով:

*
* *

Մինչ շարունակվում էր կոիվը, Ներսեսը և Էջմիածնի բոլոր միաբանությունը զգեսավորված, համախմբվել էին տաճարում

ու ս. Իջման տեղի առաջ ծնկաչոք աղերսում էին Աստուծոց հաղթություն ռուսական զորացը: Ներսեսը բարձրացրած ուներ ձեռքին ս. Գեղարդը և աղի արտասուքով աղոթում էր: Մի ակամատես ռուս հեղինակ գրում է՝ «Այդ արդարև մի սրտառույ տեսարան էր... վանքում մնացած ծանր հիվանդ զինվորներն անգամ սողալով ներս էին մտել եկեղեցին և լռելյայն, բայց ջերմաջերմ, աղոթում էին»:

Երբ պատերազմը վերջացավ, կենդանի մնացած զինվորները ուժասպառ և ալլալված, խուճ-խուճ և անկարգ դիմեցին դեպի Էջմիածին: Վանքի պարսպի դռները բացվեցան, հնչեցին զանգակները և միաբանությունը խաչ ու խաչվառով դիմավորեց յուր ազատիչներին: «Այս մի բոլոր ռուս եղբայրները, ատենաբանեց զգացված սրտով Ներսեսը, ճղեցին-անցան երեսուն հազար կատաղի զորաց միջից: Այս սակավաթիվ գումղը ամմաֆ փառաց արժանացավ և զենքերալ Կրասովսկու անունը հալիտեհական անցնջելի կմնա Էջմիածնի տարեգրությանը մեջ»:

(Աղեքսանդր Դ. Երիցյանց, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիզ, 1894 թ., էջ 237—243, 243, 271, 294):

ՆԵՐՍԵՍԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հագիվ թե Հովհաննես Ը Կարբեցի կաթողիկոսին մահվան լուրը տարածվեցավ, հաջորդին անումն ալ միանգամայն սկսավ կրկնվիլ ամենուն բերնեն, հնդկական թեմերեն մինչև եվրոպական վիճակները, ուր ուրեք որ հալ ժողովուրդ կգտնվեր, և այդ միաձայն հայտարարությունը Ներսես Աշտարակեցիի անունը կկրկներ: Այնչափ մեծ եղած էր Ներսեսի գործունեության և արդյունավորության ազդած հմայքը, որ Կարբեցիին Աթոռ բարձրանալը իբրև անհրաժեշտություն նկատված էր, և թեպետ ընդդիմությանն ցույցեր չեղան, սակայն բոլոր Տանկահայ վիճակներ անոր անունը երբեք չհիշատակեցին սուրբ պաշտամանց մեջ, և թերևս ընդդիմություն ալ երևան եկած ըլլար, եթե ռուսական պետության ազդեցությունը միտքերը չճնշեր: Ներսես մեծ ազգասեր մը հայտնված էր Մար Աթոռը հարըստահարությանը կացութենն օրհնավորության վիճակին, և խեղճութենեն բարօրության առաջնորդելով մեծ շինարար մը հանդիսացած էր ելևմտագետ հանճարով և անխոնջ աշխատանքով և օգտակար հաստատություններով. մեծ հառաջադիմական մը ճանչցված էր դաստիարակության և կրթության և ուսմանց և գիտության համար ցուցուցած ջանքովը և նշանակելի արդյունքո-

վր. մեծ բարեկարգիչ մը եղած էր գեղծումներու և անկարգություններու դեմ աճաչատ պայքարովը, և ամեն կողմ կարգ ու կանոնի համար գործածած ճիգերով: Այդ առավելությանց վրա մենք կուգենք ավելցնել ինչ որ թերևս շատերուն մտադրությունեն վրիպած, բայց մեր տեսությամբ յուր արժանավորությանց պատկն է եղած: Ներսես Պապեվիչն հավաճված, Կարբեցիե ամարգված, պետական տեսությամբ հեռացված, և իբր աքսորական Բեսարաբիո անկյունը անտված, երբեք ինքզինքը չստորնացուց և ավելորդ գանգատներով տկարամիտ ողբերու, գծովնության ձևերու, վշտացյալ անգործության և պատշաճից զանցառության ցույցեր չըրավ, այլ զինքն ամեն հակառակություններե բարձր պահեց, յուր արժանապատվությունը պաշտպանեց, յուր գործունեությունը ընդարձակեց, և Բեսարաբիո անուր և յրբայլ վիճակը նախանձելի դրության վերածեց, յուր անձն ալ միանգամայն պատկառելի ընծայելով: Մեր համոզմամբ շատ ավելի մեծ է ձախող պատահարներու հանդեպ յուր պատկիւր պահելը, քան հաջող պարագաներու մեջ արդյունավոր ըլլալը: Ներսես այդ մեծությունն ալ ունեցավ, և ահա թե ինչո՞ւ ընդհանուր ազգը զայն կուգեր կաթողիկոսական գահին վրա տեսնալ: Էջմիածնա միաբանության մեջ ալ նույն զգացումը սկսած էր տիրանալ: Կարբեցիին ճնշումներուն ներքև լույսն ստիպվողներ, և կացության մեծ շողոքորթելով իրենց հաջողություն փնտրողներ, բոլորովին փոխված էին երբ այլևս Կարբեցին չկար, և Ներսեսին անցյալը, վեհ հոգին և արդյունավոր կյանքը իր ազդեցությունը կունենար, միտքերը կգրավեր և սիրտերը կշարժեր:

* *

...Ներսեսը յուր կյանքին գանգալան հանգրվաններուն մեջ, Դանիելի օգնական, Դավիթ-Դանիելյան խնդրույն ժիր գործիչ՝ մինչև Դանիելի Աթոռ բարձրանալը, Դանիելի կաթողիկոսությանն առեն աշխատող և հոգաճու, Եփրեմի կաթողիկոսանալուն գլխավոր ձեռնորդ, և անոր պաշտոնավարության օգնական, բայց և միանգամայն դժվարությանց հանդիպող, Տփղիսի առաջնորդ, գեղծումներու դեմ աներկյուղ մաքառող, ոռու և պարսիկ պատերազմներուն զինվորական գործակից Հայերը պատերազմին մասնակցության ոգևորող, Ռուսիո պետական շահերուն հետ ազգային մասնավոր շահերը անտես չընող, և ճիշտ այդ վերջի տեսակետով Կովկասի ասպարեզեն հեռացված, և հեռավոր Բեսարաբիո անկյունը նետված:

(Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Ազգապատում, մասն երրորդ, Երուսաղեմ, 1927 թ., էջ 3765—3767, 3771—3772):

ՆԵՐՍԵՍԻ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Ներսես Աշտարակեցիի անունը հրապարակի վրա տեսանք առաջին անգամ յուր վարդապետիմ Դանիել Սուրմառեցիի հետ Զմյուռնիա գալուն առթիվ 1796-ին, և այն թվականեն հետո մինչև 1857, 61 տարի շարունակ գործունյա ասպարեզին վրա մնաց նա անընդհատ շարունակությամբ և անխնջ ժրությամբ, զի 86 տարեկան հառաջացյալ և ծանրացյալ տարիներին մեջ ալ կանոնավոր աշխատության վրա էր, և մինչև վաղիկ մահվանը օրը պաշտոնական գործերով կզբաղեր: Ներսեսի գործունեությունը երկար տևողությամբ հետ ալլազանությանց առավելությունն ալ ունեցավ յուր մեջ, զի գրեթե չմնաց միջավայր մը որուն մեջ գործած չըլլա, եկեղեցականն մինչև զինվորականը, ուսումնականն մինչև քաղաքագիտականը, խաղաղականն մինչև խազմականը, պալատականն մինչև ռազմականը, բայց ոչ մեկին մեջ հետնյալ երկցավ, և ամեն տեղ դիրքին պահանջած գործիչը եղավ, և միշտ հնարավոր հաջողությամբ և պատվավոր հաջողակությամբ ձեռնարկներուն մեջն էլ եղավ: Այս քսեղով բնավ հավակնություն չունիք կարծելու թե որևէ թերություն ունեցած չէ, կամ թե երբեք մեղադրանք եղարկված չէ. զի գիտենք թե որչափ մեկ մը գործունեությանց մեջ կրնա դարձավի, և արդյունավորությամբ կպատկվի, այնչափ ավելի մախացողներու և վնասվողներու լուսանաց կենթարկվի: Ներսես ալ ունեցավ յուր նախանձուտները, և առավելորդ ունեցավ իրմե վնասվողները, քանի որ բոլորն պայքար մղեց ադիկամի գործողներու, գեղծում ընողներու, ապօրինի վարվողներու, հանրությունը խաբողներու, և օրենքի անաստողներու դեմ, որոնց ամենքն ալ հարկավ իրենց ձգտումներուն և իրենց շահերուն թշնամի պիտի նկատեին իրենց դեմ արգելք հանող անձր: Բայց սաունց ամենն ալ ուրիշ բան չկրցան քսել, բայց եթե բնավորությունը խժրժել, կերպերը մեղադրել, չափազանցություններ վերագրել, ձեռնարկները քննադատել, բայց չկրցան ոչ անհրաժեշտ մը հաստատել, ոչ շահախիտական հոգի եղարկել, և ոչ հանրության բարին անձնականին գոհած քսել: Նույնպես անտեղություն և գեղծմանց ընդհանուր տիրապետությանն դեմ պայքարի մտած ըլլալով՝ չէր կրնար մեղմ միջոցներով գործել, և բոլորն միջոցներու պետք ունեւ, որոնց պետք է խոստովանիլ թե ձգտումներն ալ շատ

հարմարություն ունեին, և պետքն ու բնույթը ձեռք-ձեռքի տալով կազմեցին Աշտարակեցիին, տեսակին մեջ առանձնահատուկ անհատ մը, գործերու էության տեսակետեն գերազանց և գնահատելի, իսկ պարագայից կողմեն թերևս չափազանց և քննադատելի, սակայն ամեն առթի մեջ յուր ուղիղ մտադրության համաձայն, և յուր բարձր նպատակին օգտակար: Այնպես որ կրնանք առանց վարանման հայտարարել, թե յուր ժամանակին ամենամեծ ազգային դեմքը հանդիսացավ, հայության համար պատրաստված իսկական օգուտներու շարժառիթոն աննշգլեցալ, և ազգային կյանքին դեպի լայն հեղաշրջման գլխավոր ազդակն եղավ: Այս տեսակ անձնավորություններ, երբոր իսկական արդյունքներով և իրական արժանիքներով կներկայանան, անպետք խծրծանք կըլլա անոնց մասին մամր պարագաներու և աննշանակ հանգամանքներու դիտողությանց մտնել: Ներսեսի արտաքին երեվոյթին մասին մեզի հասած կենդանագիրներ և նկարագիրներ կներկայեն զայն կասկածով փոքր ու չոր, Մար Աթոռո հայրապետական գահին շրջափակին մեջ ծածկելու չափ, ջղուտ ու ջղայնոտ և դյուրագրգիռ, անկքելի և բուռն, բայց միշտ յուր անձին և յուր կրից ու զգացմանց տեր, որուն մեծ հավաստիքը տեսնվեցալ Բեսարաբիո աքսորական վիճակին մեջ: Այն համբավը, զոր վայելեց յուր կենդանության տարիներուն մեջ, այն համակրական զգացումը, որով հայրապետական գահ բարձրացալ, այն ընդհանուր հռչակը զոր մահվանն ետև ալ վայելեց և կվայելն, բավական են արդարացնել մեր տեսությունները զորս անկաշկանդ բացատրել խիղճի պարտավորություն տալեցինք:

(Մաղաքիա արքեպ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն III, Երուսաղեմ, 1927, էջ 3955):

* *

Էջմիածնում կրթական բարեկարգության եռանդոտ կողմնակից էր Ներսես Աշտարակեցիին, բայց նա էլ, 1813-ին Թիֆլիս տեղափոխվելով առաջնորդի պաշտոնով, սկսեց այդտեղ ամեն ջանք գործ դնել իր ցանկացած դպրոցը հիմնելու համար: 1824-ին էր որ բացվեց Ներսիսյան դպրոցը: Եվ այսպիսով, կարճ միջոցում ստեղծվում էին երկու դպրոցական բարեկարգ հաստատություններ, բայց երկուսն էլ մայր հայրենիքի և պարսկական տիրապետության սահմաններից դուրս, գաղութներում:

* *

Երկար պատմություն է թե ինչեր արավ հայ ազգաբնակչությունը ռուսաց գործի հաղ-

թական աջողությունների համար, ինչ եռանդ և որքան անձնագոհություն ցույց տվեց նա այդ ասպարեզում: 1826—1827 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմների տարեգրությունները լիքն են ժողովրդական շարժման հուզիչ մամրամասնություններով: Հայ

Էջմիածնի Ներսիսյան լիճը

ազգը լավ զգում էր որ եկել-հասել է վճռական րոպեն, երբ, վերջապես, պիտի շուտ գա իր պատմական բախտը, երբ նրա կյանքի մեջ պիտի սկսվի նոր դարագլուխ: Այդ վճռական հեղաշրջման համար հայ գյուղացին, դարերի անխոս ստրուկը, չէր խնայում իր կյանքն ու գույքը:

Այդ ժամանակ ոգին Ներսես Աշտարակեցիին էր, Թիֆլիսի առաջնորդը: Դժվար է ցույց տալ մեր պատմության մեջ ավելի կրակոտ պրոպագանդիստ, ավելի մեծ եռանդ և կամքի անխորտակելի ուժ: Միայն, նրա այն գրագրությունները, որոնք վերաբերվում են 1826—1827 թվականներին, այսօր էլ վկա են թե ինչ ահագին գործունեություն էր կյանքն այդ իսկապես խոշոր մարդուն՝ հայ ժողովրդի իդեալները իրականացնելու համար: Պետք էր ունենալ մեծ ինքնավստահություն, մեծ հավատ դեպի գործը,

կանխատեսություն՝ քարոզելու և գործելու համար այնպես, ինչպես Ներսեսը գործում էր այդ վերին աստիճանի կարևոր պատմական թույլից: Այնտեղ էր բախտից և իշխանությունից երես առած մարդ լինել անվերապահ, համարձակ կերպով ազգերն ու ժողովուրդները հուսադրելու, հուսահատեցնելու, շարժել տալու համար: Պատմությունը այս մեծ գործունեության շատ և շատ փաստերն է պահել իր մեջ և մենք այստեղ այդ փաստերը չպիտի կրկնենք: Կբավականանա՞նք մի երկու բնորոշ փաստերով, որ հանում ենք Ներսեսի անտիպ թղթերից:

Դեռ 1827-ի սկիզբն է, դեռ ոռոսաց զորքը Արարատյան երկրում մոր է երևացել և վճռական գործողություններ էլ չէ սկսել: Որպեսզի հայ ազգաբնակչությունը հավատով և վստահությամբ վերաբերվի ոռոսական շարժման, որպեսզի ամեն տեսակ պաշար հայթայթե ոռոս բանակին, Ներսեսը 1827-ի ապրիլի 13-ին Էջմիածնից ուղղում է մի շրջաբերական-կոչ «պատվելի հասարակության հայոց բնակելոց համեմայն սահման Երևանու և Նախիջևանու ի քաղաքս և ի գյուղս»:

Այդտեղ նա գրում էր.

«...Եւ ես որպէս հոգևորական և վկայ հավատարիմ ձեզ յԱստուածակոյս կողմանէ հաւատարմացուցանեմ զամենայն գհայկազեան երամս հօտի սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ և մեծ վկային Քրիստոսի Գրիգորի մեծի Պարթևին, զի երկիր Երևանու և Նախիջևանու յայսմհետէ այնպէս է յատկացեալ պետութեան ոռոսաց, որպէս Թիֆլիզ, Ելիզաւթապօլ, Աստրախան և այլ ամենայն լայնածաւալ սահմանաց մորին գաւառք և մահանգք և զօրք մորա չունին վերադառնալ ըստ առաջնոյ, այլ կան և կայոց են յաիտեան ի հովանաւորութիւն հայրենեաց Հայաստանի և ի սփոփանս նեղեալ և վշտնացեալ ժառանգաւորաց մորին որդոց Արամայ»:

Ներսեսը ռեալ քաղաքականության մարդ էր, մի գործիչ, որ իր երկար կյանքի ընթացքում անցել էր, ինչպես ասվում է, «կրակի և ջրի միջով» և որի սրտին, ըստ երեւոյթին, խորթ պիտի լինեին սանտիմենտալ գեղումները: Սակայն երբ Արարատյան երկրի վրա ծագեց մոր արշալույսը, երբ դարձերով այդտեղ հյութաբամ եղած ժողովրդի ակնկալությունները իրականանալու վրա էին, երբ ոռոսական թնդանդները սկսեցին ծնել թաթարական բռնապետու-

թյան կողերը, Ներսեսի պես երկաթե մարդն էլ չդիմացավ և ենթարկվեց ժողովրդական ընդհանուր տրամադրության, հուզվեց մինչև սրտի խորքը: «Գտնվելով 1827-ի պատերազմի մեջ պարսիկների դեմ ես, երբ մեր զորքերն անցնում էին Աշտարակ գյուղով, որ իմ հայրենիքն է, հրավիրեցի հայտնի գեներալ Կրասովսկուն մի քիչ հետևել ինձ և տարա նրան իմ հոր գերեզմանի մոտ և պատմելով այդտեղ գեներալին այն պատվիրանը, որ արել էր ինձ հանգուցյալը, ես ձայնեցի դեպի գերեզմանը. «Հա՛յր, սիրելի իմ հայր, կատարվել է քո մարգարեությունը, քո ակնկալությունը արդարացավ—եկել է մեզ մոտ ոռոսաց հովանավորությունը. սկանց դի՛ր, ահա նրա հաղթական զորքը փայլուն գեներալով, փողերի և ծնծղաների աղմուկի տակ անցնում է մեր բնակարաններով, մոտենում է թշնամուն և խորտակում է նրա անասնձ հպարտությունը նրա դռների մոտ: Ականց դի՛ր, հայր, լսիր քո որդիների բարօրությունը, լսիր, և թող հանգստանա քո աճյունը»: Արտասուքները չթողին որ շարունակեմ խոսքս և առաքինի ու զգայուն գեներալ Կրասովսկին, հուզված մինչև հոգու խորքը, հագիվ կարողացավ ինձ էլ, իրան էլ հեռացնել իր համար այնքան անակնկալ այդ տեսարանից»:

Եվ երբ այսպես էր Ներսեսը իր սեփական խոսքերով արած նկարագրության մեջ, մենք պետք է ընդունենք որ Խաչատուր Աբովյանն էլ շատ հարագատ գույներով է նկարագրել այս մեծ պատմական դեպքը, որ տեղի ունեցավ 1827-ի հոկտեմբերի 1-ին: Այդ օրն ընկավ Երևանը, որ իր բարձրացման օրից թաթարական բռնակալության թանձրացումն էր ու ամուր պատվարը, որ իբրև բերդ նստած էր հայ երկրի սրտում՝ այդ սիրտը իր ճիրաններով պատառոտելու համար:

Դեպքը շատ մեծ նշանակություն ուներ և ոռոսաց գեներալի համար: Դա մի խոշոր հաղթություն էր, որի համար գեներալ Պասկևիչը մեծամեծ պարգևների էր արժանանում և նրա անունը Արևելքի ժողովրդի մեջ պատմական մեծ գորավարների փառքին հաղորդակից էր դառնում: Արևելքի մեջ մի մեծ ցնցում էր տեղի ունենում, որ պիտի փոխեր ազգերի ճակատագիրը: Բայց անհունապես մեծ էր Երևանի անկման նշանակությունը հայության համար:

(Լեո, Պատմություն Երևանի հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 94, 97—100):